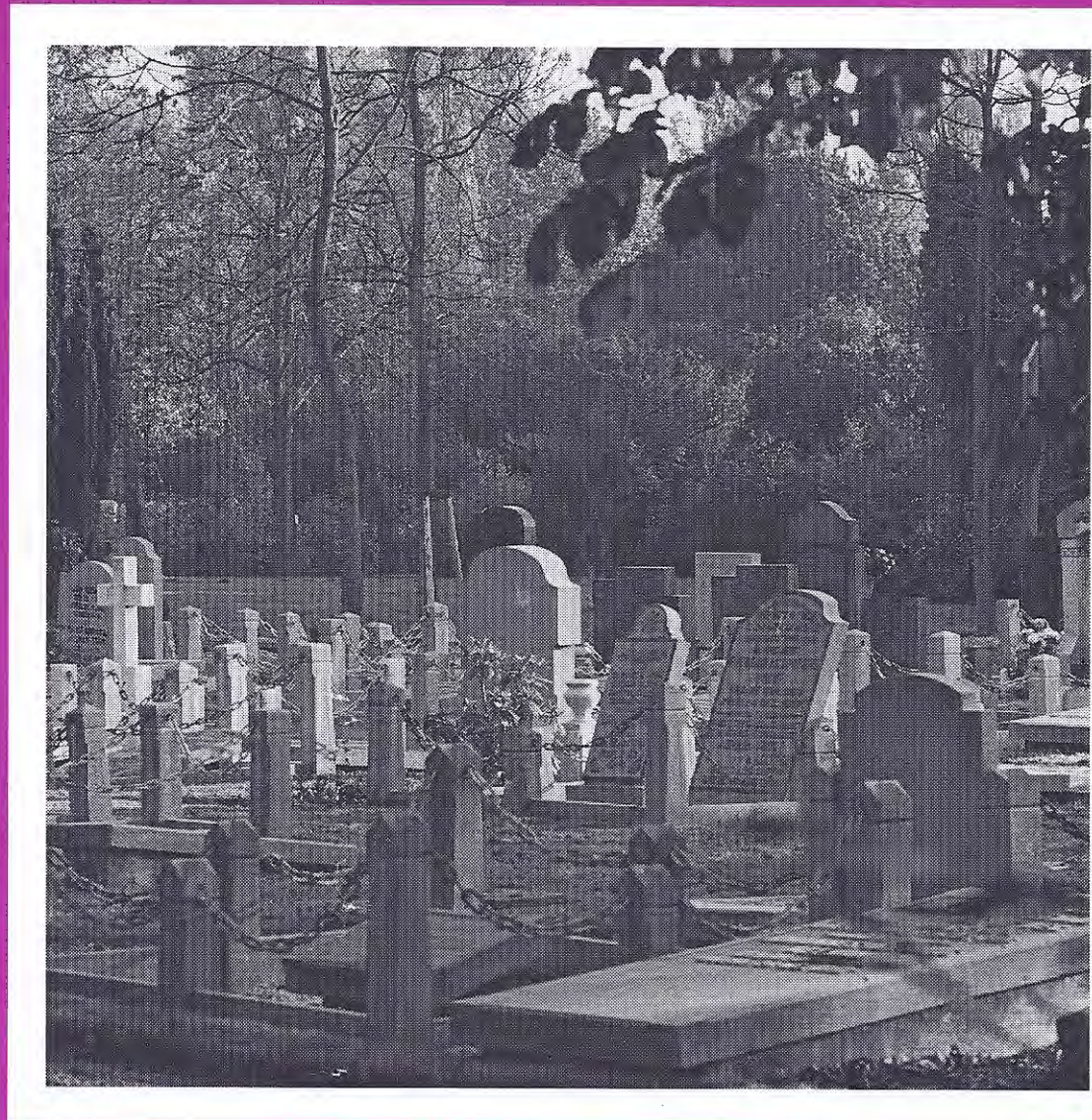

VERENIGING TOT HERSTEL VAN ZORG ROND DOOD EN RUSTPLAATS

DE TEREBINTH

DECEMBER 1995

COLOFON

De Terebinth is een tijdschrift ten behoeve van de leden van Vereniging de Terebinth

Redactie:

Roy P. de Beunje, Josée Bionda, Sytze de Boer, Wim Cappers en Henk de Feijter

Lay-out: Henk de Feijter

Eindredacteur: Wim Cappers

Redactie en secretariaat:

Dodeweg 31
3832 RE Leusden
033-4653380

De kopij voor de volgende Terebinth moet vóór 15 januari 1996 op het secretariaat aanwezig zijn. De kopij wordt bij voorkeur op 3,5 inch floppy en in WordPerfect 5.1 aangeleverd.

Het lidmaatschap van de vereniging kost minimaal voor personen f 35,-, voor elke huisgenoot f 15,- en voor organisaties f 100,- per jaar. De contributie kan op giro-nummer 335536 van de Terebinth te Leusden worden overgemaakt. Het lidmaatschap wordt automatisch verlengd, tenzij vóór 1 december schriftelijk bericht van opzegging is ontvangen. Losse nummers van de Terebinth kosten f 5,00 per stuk plus verzendkosten.

Artikelen uit dit blad mogen niet worden overgenomen zonder vooraf verkregen schriftelijke toestemming van de redactie.

Foto's en illustraties: De Essenhof (voorpagina, p. 66), Dorée Krikke (pag. 59), Henk de Feijter (pag. 61, 62) en Wim Cappers (pag. 65) en Scharlakenhof (pag. 63)

INHOUDSOPGAVE

Blik op Haarlem	58
Leden aan het woord	59
Studiereis naar Italië	61
De Harenerhof	63
Vught: vluchtig of vruchtbaar?	65
Excursie Dordrecht	66
Boekbesprekingen	67
Rectificatie	68
Oproep Moscowa	68
Excursie	68
Agenda	68

BLIK OP HAARLEM

Op 26 januari 1994 besloot de gemeente Haarlem een deel van de algemene begraafplaats aan de Kleverlaan te sluiten. Op dat deel worden jaarlijks nog maar zo'n twintig overledenen begraven. De exploitatie van de begraafplaats is zodoende niet meer rond te krijgen. Het gemeentebestuur stelde voor om het gesloten deel te ruimen en er een monumentaal park van te maken. Het onderhoud hiervan zou minder geld kosten. Op het deel rond het mausoleum, dat open blijft, zouden nog wel graven worden uitgegeven. Bovendien zouden graven uit het gesloten deel naar het nog in bedrijf zijnde deel kunnen worden verplaatst.

Tegen deze plannen rees verzet. Het gaat immers om een begraafplaats met grote historische waarde. Bovendien hebben nabestaanden een sterke emotionele band met de graven. Bij de behandeling van het besluit door het provinciaal bestuur heeft ook de Terebinth zich tegen sluiting verzet. Uiteindelijk hebben Gedeputeerde Staten op 17 maart 1995 het besluit van het Haarlemse gemeentebestuur op formele gronden vernietigd. De inspraakprocedure voor belanghebbenden was namelijk niet correct verlopen. Dit opent nieuwe perspectieven om de gemeente er alsnog van te overtuigen, dat de begraafplaats het waard is om in haar geheel in stand te houden.

Nadat in 1827 het begraven binnen de bebouwde kom door de overheid was verboden, liet de gemeente Haarlem door landschapsarchitect J.D. Zocher deze begraafplaats in de Engelse landschapsstijl aan leggen. Alleen reeds om deze reden zouden vraagtekens kunnen worden geplaatst bij het voornemen om tot sluiting over te gaan van een deel van deze monumentale begraafplaats. En mocht er al een deel worden afgestoten, waarom kunnen de graftekens dan niet blijven staan? Het zou in het park een bijzondere sfeer scheppen.

Daarnaast hebben rechthebbenden van graven bezwaar gemaakt tegen de sluiting. Weliswaar krijgen zij het aanbod om het stoffelijk overschot op het niet te sluiten deel te herbegraven. Maar voor de rechthebbenden komt verplaatsing van het graf gevoelsmatig overeen met ruiming. Oude juridische oplossingen blijken niet meer te passen bij hedendaagse gevoeligheden. Zodra het gemeentebestuur de plannen weer in de gemeenteraad aan de orde stelt en belanghebbenden nu wel op correcte wijze in de gelegenheid stelt te reageren, zal ook Vereniging de Terebinth opnieuw van zich laten horen. De gemeente Haarlem zal duidelijk worden gemaakt, dat het cultuurhistorisch belang van de begraafplaats en het emotionele welzijn van de nabestaanden meer in de overwegingen dienen te worden betrokken. Op termijn zou sluiting van het deel van de algemene begraafplaats aan de Kleverlaan anders wel eens meer kunnen kosten, dan nu is begroot.

Wim Cappers

LEDEN AAN HET WOORD

Laten we nu ook eens een paar "gewone" leden aan het woord laten, en niet alleen bestuursleden of redactieleden. Zo ongeveer werd het gezegd in een redactievergadering. En daarom zat ik onlangs aan tafel met Dorée Krikke en Francien van der Weerd. Allebei zijn ze sinds enkele jaren lid van de Terebinth. "Gewone" leden in die zin dat ze geen officiële functie hebben, maar ze zijn wel samen bezig om gegevens over de in de Terebinth-bibliotheek aanwezige boeken en artikelen in een geautomatiseerd systeem onder te brengen.

Hoe komt zo'n lidmaatschap tot stand? Misschien is het toeval, maar bij beiden door het wervende enthousiasme van iemand die al lid was. Dat geldt overigens ook voor mijzelf; het beslissende zetje om de aanmeldingskaart in te sturen werd gegeven door datzelfde bestuurslid, werker van het eerste uur Wim Vlaanderen. De kennismaking met de vereniging komt dan tot stand doordat je wordt uitgenodigd om eens een excursie mee te maken. Als je al een liefhebber bent van begraafplaatsen is de mogelijkheid om nu eens niet op eigen houtje rond te dwalen, maar een deskundige toelichting te krijgen, heel aantrekkelijk.

Excursies

Hoe hebben Dorée en Francien de excursies tot nu toe ervaren? Om te beginnen is het plezierig te merken dat een hele groep mensen dezelfde tic heeft als jijzelf: de liefde voor begraafplaatsen. Veel dingen zijn aanvankelijk nieuw. Je wordt gewezen op verschillende steensoorten, op symboliek en op bijzondere grafinscripten. Het is allemaal heel boeiend.

Toch komt er op een zeker moment wat dat betreft een verzadigingspunt en denk je: dat weet ik wel. Je krijgt de neiging om zelfstandig, afdwalend van de groep, die dingen te ontdekken die jou persoonlijk boeien: een houten grafmonumentje, een opschrift dat je persoonlijk treft. Veel gidsen leggen ook te sterk de nadruk op de graven van min of meer beroemde plaatsgenoten.

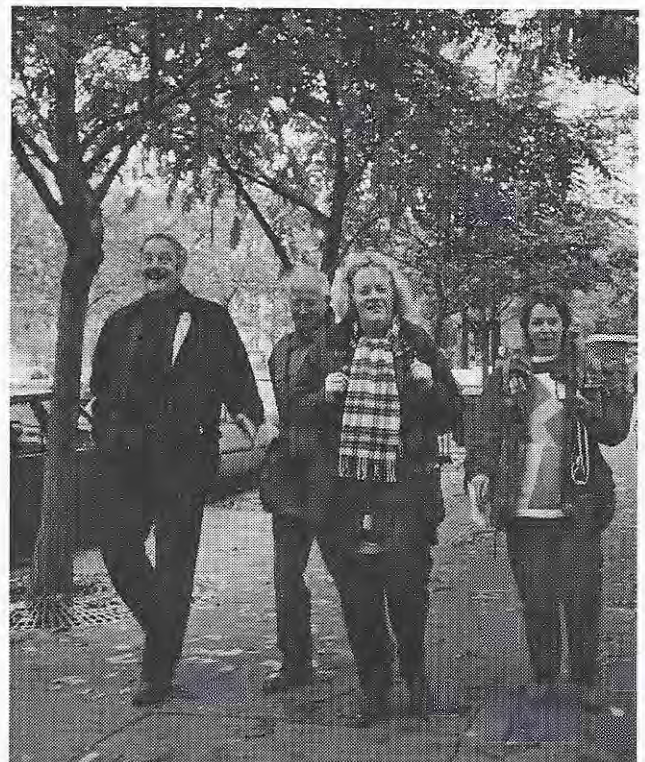
De excursies waarover je nu het meest enthousiast bent, zijn die waarbij iets meer wordt geboden. Een toelichting op het beheer van een begraafplaats, zoals in Dordrecht. Een bezoek aan een uitvaartondernemer, zoals in Hilversum. Een rondleiding door een crematorium, zoals in Groningen. Maar natuurlijk ook Parijs, met als een van de hoogtepunten de afdaling in de catacomben.

Verbreiding blikveld

Een excursie kan dus meerwaarde krijgen, maar ook in de overige activiteiten van de Terebinth zouden Dorée en

Francien het blikveld graag wat breder zien. Zo sprak wat dit blad betreft het themanummer over het symposium dat in juni werd uitgebracht ze sterk aan. Goede inleidingen en een zinvolle discussie rond belangrijke thema's. Er was een moment dat ze het gevoel hadden dat die verbreding van aandachtsveld er zou komen. Op de algemene vergadering in mei 1994 werd in groepjes gediscussieerd over thema's als vormgeving, begraafplaatsen, historische waarden, maar ook zorg rond de dood. Bijna iedereen daar aanwezig was het erover eens: die discussie zou moeten worden voortgezet. Jammer dat dit niet is gebeurd en dan vooral wat betreft het thema zorg rond de dood. De Terebinth zet zich in voor het behoud van bedreigde begraafplaatsen, voor historische waarden die het waard zijn behouden te blijven. Dat is broodnodig. Maar die andere kant is er ook. Hoe gaan we in deze samenleving om met de dood en de dode?

Dorée Krikke en Francien van der Weerd, derde en vierde van links, temidden van Terebinthleden tijdens de excursie naar Parijs.

Persoonlijk afscheid

In een gesprek, dat heel persoonlijk wordt, wisselen we ervaringen uit, die we op dat punt zelf hebben. Hoe hebben we zelf op een bewuste manier afscheid genomen van een geliefd mens: ons kind, onze schoonvader, een goede vriend? En welke rol speelde de "uitvaartwereld" daarbij? Er zijn goede ervaringen geweest die ons achteraf tot steun zijn.

Dat we zelf die vriend hebben mogen wassen en aankleden, dat hij thuis bleef en we er zo vaak mogelijk konden zijn om onder andere de koeling te verzorgen. Dat we er zelf voor kozen om toen onze schoonvader door de begrafenisondernemer uit de aula van het bejaardenhuis werd gehaald om naar de kerk te worden gebracht, bij dat deel van die laatste gang aanwezig te willen zijn. En dat de ondernemer, die al met de kist op weg bleek te zijn naar de auto, inspeelde op die wens, na een aanvankelijke lichte verwondering. Zover ging hij mee, dat hij uit zichzelf de kist weer terugreed naar binnen en de bloemstukken er weer op schikte, om ons zo de gelegenheid te geven er helemaal bij te zijn.

Dat onze dochter thuis kon worden opgebaard, niet in een kist, maar in bed. Dat de uitvaartleider bij wijze van spreken de leiding uit handen gaf. Maar dat hij wel alert bleef en de route van de rouwstoet zo wijzigde dat die niet liep via het kruispunt waar ze verongelukte. En dat op de begraafplaats een seintje aan de voorloper voor deze voldoende was om een stapje terug te doen en het laten dalen van de kist volledig aan onze oudste zoon over te laten.

Meer voorlichting

Maar er zijn ook andere ervaringen, waarbij we sterk het gevoel hebben dat ze erom vragen om met de beroepsmensen te worden besproken. Want het is mogelijk dat die niet altijd in de gaten hebben hoe sterk hun handelen of niet-handelen van invloed kan zijn op onze gevoelens. Toen we een familielid gingen begraven dat zou worden bijgezet in een familiegraf bleek er zo slordig te zijn gegraven dat we rond het graf botjes vonden. Bij het thuis opgebaard houden waren er praktische zaken rond de beginnende ontbinding van het lichaam waarvan we achteraf het gevoel hadden dat de uitvaartleider het initiatief had moeten nemen om ons erop te wijzen en ons mogelijke hulpmiddelen aan de hand te doen. Juist daarin is hij deskundige. Toen een vriendin een dag na een begrafenis het graf wilde bezoeken, dat op een nieuw deel van de begraafplaats lag, bleek het vrijwel onvindbaar in de grasmat te zijn opgenomen: de graszoden waren allemaal teruggelegd zonder dat er ook maar een minimale markering was geplaatst.

Er is ook een keerzijde van de verhalen over eigentijdse grafmonumenten. Sommige begraafplaatsbeheerders hebben een stellige overtuiging hoe hun begraafplaats eruit dient te zien. Misschien voelen de beheerders ook onmacht om ruimhartig met reglementen om te gaan. In elk geval kunnen of durven ze nabestaanden niet de ruimte te gunnen om een monument te plaatsen naar hun eigen smaak. Uitvaartondernemers en uitvaartleiders, begraafplaatsbeheerders en medewerkers zullen hierop moeten worden aangesproken.

Rol de Terebinth

De Terebinth zou daarin een rol kunnen spelen. Ook wat betreft de voorlichtende functie naar het publiek. Bijvoorbeeld stimulerend om voor de dood na te denken over uitvaart en laatste rustplaats. En om aan te geven waarop je moet letten bij het kiezen van een graf of asbestemming en van hoeveel belang het is je te oriënteren op de regels die ter plaatse gelden.

Dat de interesse voor dit soort vragen breed leeft merken Dorée en Francien regelmatig in gesprekken in hun omgeving naar aanleiding van televisieprogramma's, kranteberichten of boeken. Je ziet steeds meer bezoekers bij open dagen van crematoria of begraafplaatsen. Trouwens, ook voor uitvaartondernemingen zou het goed kunnen zijn eens wat vaker open dagen te organiseren.

Tenslotte benadrukken beiden heel nadrukkelijk dat ze niet de indruk willen wekken kritiek te spuien op de Terebinth. En natuurlijk weten ze ook wel dat je rekening moet houden met het feit dat door weinig mensen binnen zo'n vereniging veel moet worden gedaan. Maar ze hebben vooral positief willen meedenken als het gaat om de vraag: de Terebinth, waarheen?

Het was een open en indringend gesprek en ik bedank Dorée en Francien voor de plezierige manier waarop we van gedachten hebben kunnen wisselen. Ik ben er zeker van dat er thema's aan de orde kwamen die niet alleen voor ons als gesprekspartners van wezenlijk belang zijn.

Sytze de Boer

STUDIEREIS NAAR ITALIË

De Stichting ALCI organiseerde onder andere in samenwerking met de Terebinth van 16 tot en met 23 september 1995 een studiereis naar Italië. Na een voorlichtingsbijeenkomst leek me de reis zowel bijster boeiend als vermoeiend. Om allerlei redenen: het programma was boordevol, er werd gereisd van Rome via Pisa, Florence, Genua en Turijn naar Milaan en naast heel veel bezoeken aan begraafplaatsen waren er evenzoveel bezoeken aan gebouwen met kunsthistorische waarde.

Nu heb ik zo mijn eigen afwijkingen. Ik kan urenlang over een begraafplaats lopen en lang bij grafmonumenten staan, maar een praalgraf in een museum heb ik na drie minuten wel gezien. Een kerk bekijk ik het liefst van een kerkbank en een museum heeft meer zalen dan mij lief is. Het leek me dat een van de reisbegeleiders, een kunsthistoricus, daar anders over dacht en het risico dat een meerderheid van de groep dat ook deed was voldoende om te besluiten niet mee te gaan.

Ik heb dat volgehouden tot begin september en toen begon ik te wankelen. De eenentwintig deelnemers bleken uit verschillende hoeken te komen: België, Nederland en Duitsland en hadden heel verschillende beroepen: beheerder, steenhouwer, restaurateur, beeldhouwer, ontwerper, uitvaartondernemer en journalist. Het feit dat vrouwen in mijn beroep zeldzaam zijn en er zomaar tien meelingen, gaf de doorslag. Achteraf bleek ook de kunsthistorische "noot" te kraken.

Cultuurshock

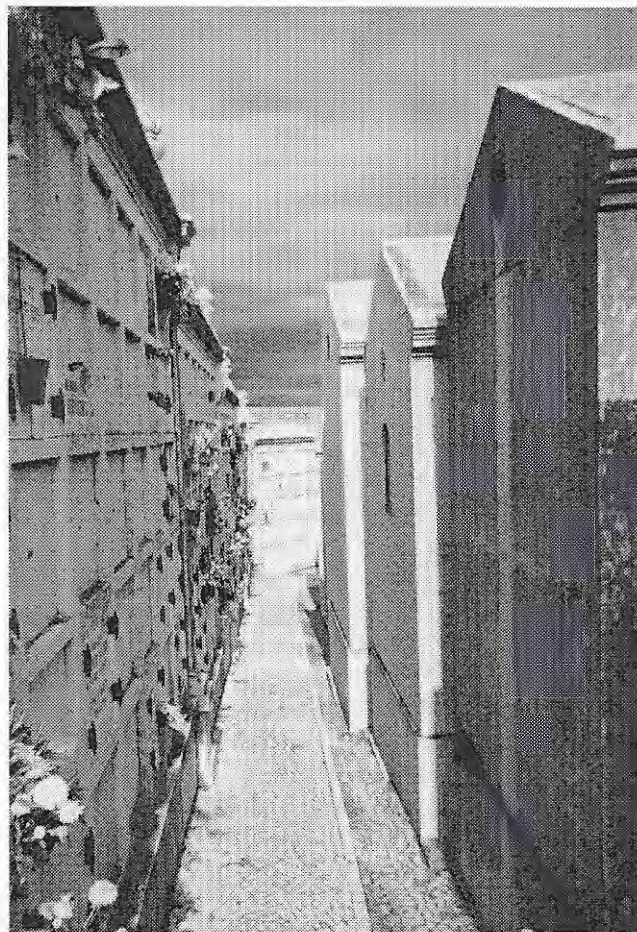
Na twee dagen Italië besepte ik opeens dat ik er met mijn Hollandse ogen en oren niet zou komen. De informatie die ik kreeg was interessant, maar de vragen die dat bij me opriep, werden soms niet begrepen. Er was toen al een aantal ontmoetingen geweest, waar dat onbewust een rol had gespeeld. Dit gold overigens niet alleen voor mij en zelfs de tolk stond meermalen handenwringend te proberen om zowel de woorden als de zienswijze vertaald te krijgen. Achteraf besepte ik dat ik blijkbaar heb besloten om vanaf dat moment maar het ongewone gewoon te vinden en het vreemde is dat ik nog steeds vraagtekens heb bij wat ik vóór Italië gewoon vond. Ik weet dat allemaal niet meer zo zeker.

Als ik in gedachten en op foto's die week terug beleef, dan zijn er niet zoveel verschillen tussen een willekeurige familie in Nederland en Italië, die gewoon verdriet heeft om iemand die overleden is. Ze neemt afscheid, brengt de dode naar het graf of het crematorium en komt terug om het graf in orde te brengen of te bezoeken. Dezelfde emoties, dezelfde behoefte, dezelfde inkeer. Het verschil zit hem enkel en alleen in de wijze waarop de zaken eromheen georganiseerd worden. Wonderlijk hoe altijd

weer opnieuw blijkt dat mensen hun eigen gang door hun gevoelens gaan, los van de manier waarop de zaken worden geregeld en uitgevoerd.

Een begrafenis

Het meest belangrijke verschil is dat in Italië iemand die overlijdt binnen vierentwintig uur begraven wordt. De begrafenis wordt aangekondigd via aanplakbiljetten op straat en doordat mensen het aan elkaar doorvertellen. De overledene wordt onmiddellijk in een kist gelegd, die ook bijna altijd direct wordt gesloten. De kisten zijn voorzien van een zinken binnenkist, die dichtgesoldeerd wordt. Lucht en vocht kunnen niet naar buiten komen. Vanaf het moment van overlijden tot het moment van begraven is het de gewoonte dat familieleden, vrienden en bekenden naar het sterfhuis gaan en daar met elkaar praten. Vanuit het sterfhuis of de uitvaartondernemer gaat men naar de kerk en vervolgens naar de begraafplaats. Daar wordt de kist achtergelaten, hetzij op de definitieve plek, hetzij in een verzamelhal.

In een grote stad zijn er grote verschillen te zien tussen de graven van arme en rijke mensen. Het ligt voor de hand dat de monumenten anders zijn, maar in Rome is het zo dat de rijken en de armen in de grond worden begraven en de anderen boven de grond. Dat kan een enkel graf zijn in de buitenlucht, maar de gewoonte is dat er begraven wordt in zogenaamde locali, een betonnen raamwerk waar een kist in wordt geschoven. Alleen de rijkere kunnen zich grafhuisjes permitteren, die vaak een kapelletje hebben waaronder zich de kisten bevinden. De gewone burger wordt begraven in locali, die zich hier bevinden in een gebouw, dat de grootte heeft van een flat met zes verdiepingen. Binnen bevinden zich lange gangen en het graf op de bovenste verdieping kan alleen bereikt worden door op een verrijdbare metalen trap te klimmen. Ik heb geen hoogtevrees, maar ik kan me niet voorstellen dat een ouder iemand in staat is om bloemetjes te vervangen en het graf op te poetsen, terwijl hij op zo'n ding staat te wiebelen.

Begraafplaatsen en crematoria

De begraafplaats, die we in Rome bezochten, ligt heel ver buiten het centrum en de bus gaat er zowel naar toe als er dwars overheen. Er werken een kleine honderd mensen en de meesten zijn er verplicht te werk gesteld. Zowel de directie als de tuinman zegt dan ook heel openlijk dat ze liever ergens anders werken. Daardoor misschien begrijpen ze niet dat ik het gek vind als ik een familie aan zie komen bij het kantoor, die vervolgens achter een open witte werkwagen aanrijdt naar de plaats van het graf. De kist staat tussen de harken en de schoufels en het tempo is fors. Het kan zijn dat de kist al een paar dagen in de grote verzamelhal staat, waar je gewoon in en uit kunt lopen.

In Genua is het moeilijk de begraafplaats uit te breiden en de gemeente heeft, mogelijk mede daarom, het cremeren gratis gemaakt. Of dat de oorzaak is van een al even vreemde praktijk is mij onbekend, maar ik raak onthutst als ik tot de ontdekking kom dat het crematorium, inclusief de filterinstallatie en de pijpen, pardoes midden tussen de graven staat en ben verbijsterd als ik ongehinderd de ovenruimte in kan lopen en in de ovens kan kijken.

De tegenstelling met het crematorium in Turijn was bijna ontroerend. In Turijn bestaat een crematievereniging, die wars is van begraven en van de grafkunstcultuur: in de dood zijn alle mensen gelijk. Zij cremeren alleen hun eigen leden en de plechtigheid wordt gekenmerkt door eerbied, zorgvuldigheid en een heel sober ritueel. Het crematorium is prachtig van ontwerp. Wat mij zeer aansprak is het ritueel rondom het afscheid nemen. De kist verdwijnt in een half ronde, korte gang, de lichten in die gang worden steeds helderder van kleur en bij volle lichtsterkte gaan de gordijnen dicht.

Ook in Genua werd ik geconfronteerd met een wel heel bizarre situatie. Er was een groot grafveld, waar begraven werd. Het grafveld was geopend in maart 1995 en zou begin oktober wel vol zijn. Begraven op die plek betekent dat een kist boven de grond wordt geplaatst, er wordt een lading zand overheen gegooid waarboven mensen hun bloemen leggen en na een tijd wordt dat zand geëgaliseerd en kan er een monument op. Dat was nog niet gebeurd voor de graven vanaf april en dat hele veld was dus één woestijn, waar mensen tussendoor klauterden. Op het gedeelte wat nog beschikbaar was stond de dragline tussen de reeds staande kisten en ernaast stond een rolcontainer van gewone hoogte. Ik was benieuwd wat erin zat, verwachtte bloemen, maar het bleken vette knoken te zijn. Waarschijnlijk afkomstig van geruimde graven, die toch allerminst thuishoren naast een pas gedolven graf.

Het meest boeiend was de grote verscheidenheid aan grafmonumenten. Ik kan me niet meer voorstellen dat ik bang was voor alle verschillen in hoogte, kleur, vorm en afmeting. Daar zit het hem niet in. Het moeilijke in Nederland zal zijn om mensen ertoe te bewegen heel veel aandacht te schenken aan wat zij voelen en dat ook met zorg te laten uitvoeren. De cultuur is hier nu eenmaal niet ingesteld op beelden, die heel plastisch, en uitbundig soms, iets uitdrukken over wie de overledene was en hoe de nabestaanden zijn dood betreuren. Gewoonte scheidt blijkbaar toch haar eigen harmonie.

Josée Bionda

DE HARENERHOF: EEN BIJZONDERE BEGRAAFPLAATS

In juni is de eerste spade in de grond gegaan van de nieuwe begraafplaats in de gemeente Haren bij Groningen. Het betreft hier niet een uitbreiding van de reeds bestaande begraafplaats de Eshof maar een nieuw ontwerp op een geheel andere locatie.

Tekort grafruimte

Haren is een gemeente van 19.000 inwoners. Het omvat de dorpen en buurtschappen Haren, Glimmen, Midlaren, Noordlaren en Onnen. In deze gemeente zijn een drietal begraafplaatsen te vinden, te weten de gemeentelijke begraafplaats Eshof, de bijzondere begraafplaats aan de Kerkstraat van de Nederlands-Hervormde Gemeente Haren, waar nagenoeg geen bijzettingen meer plaatsvinden en de bijzondere begraafplaats in Noordlaren welke eigendom is van de Nederlands-Hervormde Gemeente Glimmen-Noordlaren. Daarnaast is de Groningse gemeentelijke begraafplaats Esserveld aan de noordgrens van de gemeente gelegen.

Plannen

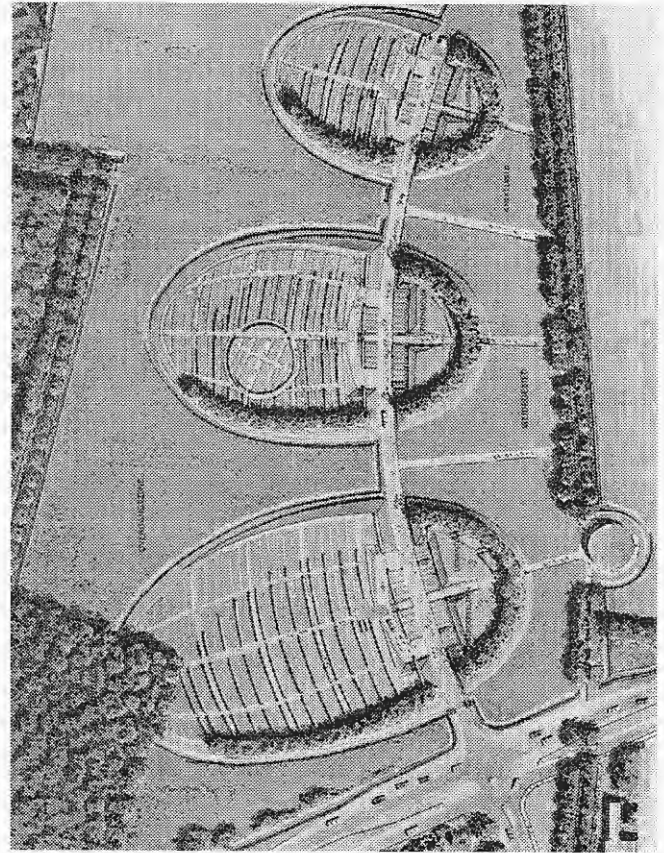
Naar verwacht worden de laatste graven op de begraafplaats Eshof in 1997 uitgegeven, waardoor naar een nieuwe dodenakker moest worden uitgekeken. Nadat een aantal locaties door de gemeenteraad was afgewezen, onder andere die gelegen op Harens grondgebied tegenover Esserveld, werd gekozen voor de locatie gelegen aan de Dr. Ebelsweg aan de zuidrand van de bebouwde kom in Haren. Het voordeel van deze plaats is de onmiddellijke nabijheid van de Eshof, waardoor de logistieke voorzieningen voor onderhoud en dergelijke gezamenlijk konden worden gebruikt.

Naar aanleiding van aantal gerichte verzoeken aan groenbureaus werd aan een tweetal bedrijven opdracht verstrekt ontwerpen in te dienen op basis van een ruim opgesteld programma van eisen, te weten:

1. Het ontwerp moest gematigd vooruitstrevend zijn.
2. Een parkachtig karakter zou goed aansluiten bij het bestaande groene beeld van de gemeente Haren.
3. Er moest mogelijkheid zijn tot het aanleggen van 2800 graven in twee lagen, zodat deze plaats gaf voor een totaal van 5600 teraardebestellingen.
4. Er zouden oriëntatiepunten moeten zijn en enkele kunstvoorwerpen zouden naast de keuze en plaats van de beplanting sfeerbepalend moeten zijn.

Ovaal ontwerp

Oranjewoud diende een ontwerp in, Hollandschap twee

geheel verschillende ontwerpen. Het voert te ver in dit beknopte artikel de drie ontwerpen te bespreken, hoewel dit, gezien het feit dat er weinig nieuwe begraafplaatsen met een originele structuur in ons land worden gerealiseerd, verleidelijk zou zijn. Gekozen werd voor het ovale ontwerp van Hollandschap wat momenteel door deze firma ook als voorbeeld in haar reclame wordt gebruikt. Het ontwerp sluit aan bij het aloude idee van de grafheuvel. Drie van deze grafheuvels vormen even zoveel kleinere begraafplaatsen. De heuvels worden door een pad met elkaar verbonden. Het patroon van paden en grafvelden wordt mede bepaald door de elliptische vorm van ophoging.

In dit kader moet eerst de volgende schets van het terrein worden gegeven. Uit verricht bodemkundig onderzoek bleek dat de samenstelling van de ondergrond beslist niet ideaal was te noemen. Het terrein, Scharlakenhof genaamd, bestaat afwisselend uit bos en weidegebied, met een eikenlaan en houtwallen. Liggende op de flanken van de Hondsrug geeft het nogal wat hoogteverschillen te zien. De toplaag van de bodem bestaat uit een vrij dunne laag zand. Hieronder bevinden zich afwisselend zand- en keileemlagen, waarvan de laatste nagenoeg geen infiltratie van regenwater toelaten. De bovenste keileemlaag ligt soms slechts op een diepte van halve meter onder het maaiveld. Door de grote hardheid van de

keileemlagen is graven daarin moeilijk. Om toch het delven mogelijk te maken moeten deze tenminste tot een diepte van circa twee meter beneden het maaiveld worden verwijderd. Vervolgens moet een riolering worden aangelegd om het regenwater te kunnen afvoeren.

Het ontwerp van Hollandschap raakt alleen de bovenste keileemlaag, waardoor van een geringe aantasting van het bodemprofiel sprake is. Dit is het gevolg van het opwerpen van een drietal grafheuvels van 1,65 meter hoogte. Langs de buitenste randen van deze grafheuvels is de ophoging minder en daar zal dan ook slechts in één laag begraven worden. Doordat minder grondverzet zal plaats vinden, worden de kosten gedrukt.

Door de situering van drie kleinere grafvelden wordt een optimale invulling gegeven aan de kleinschaligheid. De grafheuvels drukken, door hun ligging aan de rand van het weidegebied en hun geringe afstand tot de bestaande bosrand, geen groot stempel op het gebied. Op de begraafplaats zelf heeft men tussen de grafheuvels door uitzicht op het bos.

Exploitatie

Doordat in eerste instantie slechts een grafheuvel in gebruik wordt genomen, drukken de onderhoudskosten en overige kosten, welke voorlopig geschat worden op f275.000,- per jaar, inclusief de omringende gebieden, minder op het budget. Hierbij wordt er van uitgegaan dat de Eshof gesloten wordt doch wel in onderhoud blijft. De totale kosten inclusief de beplanting wordt geschat op f310.000,-.

Er is een onderzoek ingesteld naar exploitatie door derden als uitvaartverzorgers. De interesse was gering. Een koppeling van de begraafplaatsen Eshof en Harenerhof bleek immers uitgesloten. Afgezien van de aanwezigheid van de hoofdstructuren in de beplanting, wilde men ook absolute invloed op de hoogte van de toekomstige tarieven. Daarnaast wilde men afspraken met de leverancier van grafstenen voor de begraafplaats. Dit leek natuurlijk sterk op koppelverkoop! Ook het feit dat in tweede instantie is afgezien van de bouw van een crematorium, omdat er in de gemeente Eelde een dergelijke faciliteit zal komen, bleek de interesse te verminderen.

Herziening plannen

Hollandschap heeft in haar ontwerp ook geen crematorium opgenomen, omdat zij dit op deze locatie niet wenselijk vond. Het terrein ligt vrij dicht tegen de bebouwde kom aan. Wel zijn er voorzieningen getroffen voor een urnentuin en urnenmuur, alsmede voor strooivelden. Deze laatste zullen echter, nu plannen voor de bouw van een crematorium definitief zijn verlaten, voor andere doeleinden worden gebruikt.

Daarnaast stelt het landschap grenzen aan de plannen voor de aanleg van een begraafplaats. Het Scharlakenhofgebied maakt deel uit van een kerngebied binnen de Ecologische Hoofdstructuur van Nederland. Het is gesitueerd tussen het stroomdallandschap van de riviertjes de Drentse Aa en de Hunze. In de Natuurvisie, die vooraf is gemaakt, staat dat uitgegaan moet worden van kleinschaligheid, bebouwing met één bouwlaag, geen activiteiten of rumoer in de buurt van het omliggende bos, rekening houden met de waterhuishouding, geen uitheemse plantensoorten en geen gebruik van meststoffen en bestrijdingsmiddelen. Het bos is gevarieerd met lanen, heuvels, poelen en open plekken waar steppenpaarden grazen. Hierdoor mag er niets worden gekapt.

Door deze voorwaarden kan het ontwerp, wat de eerste en grootste te realiseren, meest oostelijke heuvel betreft, niet geheel volgens oorspronkelijk plan worden uitgevoerd. De begraafplaats zelf is zo ingericht dat het zicht op het aangrenzende natuurgebied volledig is open gehouden, terwijl het zicht op Haren en de overige grafheuvels zoveel mogelijk wordt afgeschermd. Hierbij loopt de grafheuvel, van west naar oost gezien, naar beneden, waardoor opnieuw een gradiënt ontstaat. Het hoogste punt van de begraafplaats wordt namelijk het meest intensief gebruikt. Hier vinden we dan ook de voorgestelde keldergraven. Meer naar het oosten toe, in de richting van het bosgebied, wordt minder intensief begraven. Hier zien we dan ook geen hagen en meer graspaden.

Bereikbaarheid

De aula en overige ontvangst- en administratieruimten zijn nader uitgewerkt door B.E.A.R. architecten. Hoewel mij wel tekeningen, maar geen beschrijving is toegezonden, dienen de eersten maar als verklaring. Het ovale grondplan is ook hier toegepast met een schuine dakvorm waarop zonnecollectoren worden geplaatst. De toegang tot deze nieuwe begraafplaats geeft nogal wat problemen, doordat de Dr. Ebelsweg destijds als rondweg om de dorpskern is aangelegd. De weg wordt als zodanig dan ook door veel vrachtverkeer gebruikt richting Hoogezand. Aan de achterzijde van de huidige begraafplaats Eshof loopt de Nieuwlandsweg. Deze straat komt haaks uit op de Dr. Ebelsweg, juist op de plaats waar de nieuwe ingang van de Harenerhof is gesitueerd. Het ligt nu in de bedoeling van dit kruispunt een rotonde met stoplichten te maken zodat rouwstoeten zonder onderbreking de nieuwe begraafplaats kunnen bereiken. Hoe een en ander verkeerstechnisch zal uitpakken zal de toekomst uitwijzen. Mogelijk zal bij de bouw en inrichting van deze nieuwe originele begraafplaats gelegenheid zijn nog nader op de huidige plannen in te gaan.

F. Renssen

VUGHT: VLUCHTIG OF VRUCHTBAAR?

Op 2 september verzamelden ongeveer vijftientig leden van de Terebinth zich in het station te Vught. Ditmaal ging het om het herstel van zorg rond dood en rustplaats in deze Brabantse plaats. De dag was inhoudelijk voorbereid door het medelid Hanneke Das-Horsmeier. Zij is de auteur van gedegen en toegankelijke studies als *Rondom de Vughtse Lambertus en Begraven in Vught*. Alle deelnemers kregen dan ook een uitstekend verzorgde map met informatie uitgereikt.

De bus bracht ons eerst naar de Lambertus. In en rond deze hervormde kerk werd tot in 1827 begraven. Toen verbood de overheid vanwege de hygiëne het begraven binnen de bebouwde kom. In de kerk resteren nog twaalf zerken uit de vijftiende tot en met de zeventiende eeuw. Hanneke Das vertaalde in alle rust enkele Latijnse teksten. Zo verhaalt de zerk van Henri de Vassinhac, dat hij tijdens het beleg van 's-Hertogenbosch dodelijk gewond werd, vlak voordat Frederik Hendrik de stad in 1629 innam. Hoewel de grafsteen evenals de andere grafbedekkingen niet meer op de originele plek ligt, gaven het verletteren van de tekst en de tragiek van de boodschap toch het gevoel op een met zorg omringde begraafplaats aanwezig te zijn.

Daarna reden we naar de algemene begraafplaats, die het gemeentebestuur in 1830 buiten de bebouwde kom heeft geopend. Met het voortschrijden in de tijd kreeg het hogere levenstempo vat op de dodencultuur. Wandelend over de begraafplaats zag ik een grafsteen voor een Zuidmolukker, waarvan de foutief gespelde naam was verbeterd. Wim Vlaanderen vertelde me, dat de verkeerd uitgehakte letters wel zijn opgevuld. Het vulsel moet er echter zijn uitgevallen. Als bijwerkingen van het moderne levensgevoel hadden haast, onzorgvuldigheid en lawaai ook hun weerslag op de excursie. De beheerder had eerst het woord genomen. Maar van de geschiedenis van de begraafplaats wist hij niet half zo veel als Hanneke Das. Bovendien ging zijn verhaal verloren in het stadse rumoer en de wind, doordat hij niet voortdurend naar het publiek toe en met de wind mee sprak.

Daarna wandelden we naar de katholieke begraafplaats, die als uiting van herlevend rooms bewustzijn in 1882 eraan was aangelegd. De beheerder van deze begraafplaats is sinds twee jaar in functie. Hij vertelde, dat een paar staande stenen op oude graven van pastoors zullen worden verplaatst, omdat ze in de weg staan. Toen we in de bus stapten, zei hij mij, dat zijn voorganger er altijd voor zorgde een begraafplaats bedekt met grafmonumenten te hebben. Als nieuwe beheerder wil hij echter alle graven ruimen, waarvoor niet meer wordt betaald. Toen we rond het middaguur door twee parken werden geleid, bedacht ik bij mezelf, wat daarvan de consequenties zijn. Zou het niet interessanter en belangrijker zijn geweest

met deze beheerder van gedachten te wisselen? Realiseert hij zich, dat consequente verplaatsing of ruiming van graftekens met de zorg voor de begraafplaats in strijd kunnen zijn?

's Middags reden we naar het voormalige concentratiekamp Vught. De betonnen palen bESPANNEN met prikkeldraad en de wachttorens maakten een lugubere indruk. Een goed geïnformeerde gids liet aan de hand van een maquette zien, hoe groot het in 1943 door de Duitsers aangelegde kamp was. Ook al was Vught geen vernietigingskamp, hier zijn toch in ruim anderhalf jaar tijd 747 mensen omgekomen. Op een muur staan hun namen zo vermeld, dat de maanden met de meeste overlijdens eruit springen. De lichamen zijn vrijwel allemaal in het crematorium verbrand. Dit gebouw met de twee vaste ovens en een mobiele oven staat er nog steeds. Terwijl sinds 1915 in Velsen mensen vrijwillig hun stoffelijk overschot konden laten verassen en stijlvol kunnen laten bijzetten, werd iedereen in Vught tot deze wijze van lijkbezorging gedwongen. De as werd in putten gegooid. Met gemengde gevoelens keerde ik huiswaarts. Waarom waren de bezoeken aan de twee begraafplaatsen zo vluchtig geweest? De bezichtiging van kerk en concentratiekamp liet zien, dat het anders kan. Hier kregen de deelnemers de tijd om de restanten van een vroegere dodencultuur op zich in te laten werken: ze voelden de dramatiek, die achter de stenen overblijfselen schuil gaat. Dergelijke ervaringen waren waardevol genoeg om van de excursie naar Vught toch een vruchtbare dag te maken.

Wim Cappers

EXCURSIE DORDRECHT

begraafplaatsbeheer centraal

Op 7 oktober nam een groep Terebinthleden in Dordrecht deel aan een interessante en goed verzorgde excursie. Wat deze excursie anders maakte dan andere was het feit dat het accent nu eens werd gelegd op het beheer van een begraafplaats. En hoewel het voor velen even wennen was aan de bedrijfsmatige benadering gaf dit ook aanleiding tot interessante onderlinge discussies. Ik ga nu niet uitvoerig in op mijn eigen gevoelens daarbij; voor mij is het iets om verder over na te denken. Ik blijf zitten met de vraag in hoeverre de zorg, die wij als samenleving dienen te hebben voor onze doden en voor hun nabestaanden, vanuit marketingperspectief mag worden benaderd.

In twee groepen werden de Terebinthleden rondgeleid over de begraafplaats Essenhof, waarbij de beheerder, de heer Van Kooten, en de heer Zaalberg, beleidsmedewerker van de Gemeente Dordrecht, als gids optraden. Ik sloot mij aan bij de "groep Zaalberg".

Kostendekkend

Voordat we de begraafplaats bezichtigden gaf de heer Zaalberg in de aula een toelichting. Deze toelichting zal ook worden geplaatst in het novembernnummer van het vakblad "Groen", dat voor een deel zal zijn gewijd aan begraafplaatsbeheer. De Essenhof is de laatste drie jaar

kostendekkend. En doordat er meer inkomsten zijn dan er kosten worden gemaakt kan een fonds worden gevormd ter instandhouding van cultuurhistorische waarden. Maar er zijn gemeenten die de laatste jaren veertig tot zestig procent van de exploitatiekosten van hun begraafplaatsen niet weten te dekken. Dat vraagt om een visie op begraafplaatsbeheer, waarin kosten en opbrengsten in evenwicht komen.

In de markt van de komende veertig jaar, waarin het aantal sterfgevallen ongeveer zal verdubbelen, zullen gemeentelijke begraafplaatsen zich uitgedaagd moeten voelen zich te profileren. En wel als bedrijf dat een product levert dat is afgestemd op de gerechtvaardigde vraag van de klant.

Gelukkig viel tegelijkertijd de vrees te beluisteren voor "Franse situaties", waarbij grote verzekeringsmaatschappijen een monopoliepositie hebben in de wereld van de begraafplaatsen. De begraafplaats moet een waardige laatste rustplaats zijn. Maar dat is goed te combineren met kostenbesparende maatregelen. Een voorbeeld? Niet meer voorlopen bij begrafenissen, de uitvaartverzorger weet zelf de weg wel. Nieuwe initiatieven kunnen inkomsten genereren; gebleken is dat nabestaanden bereid zijn te betalen voor kwaliteit. Ook hiervan weer een voorbeeld. De begraafplaats biedt aan om het graf jaarlijks voor de sterfdag een extra onderhoudsbeurt te geven en op de sterfdag verse bloemen te plaatsen. Voor nabestaanden die niet in de gelegenheid zijn dit zelf te verzorgen kan dit een welkom aanbod zijn.

Begraafplaats centraal

De begraafplaats is in Dordrecht de centrale plaats voor alles wat met de dood te maken heeft. Eén loket voor de burger die op dit punt iets te vragen of te regelen heeft. Alle deeladministraties, zoals die bij het bureau Belastingen of de afdeling Burgerzaken, zijn daar losgeweekt en op de begraafplaats gecentraliseerd. Ook zijn er plannen voor de vestiging van een uitvaartcentrum op het terrein.

Grote Kerk

En nu heb ik nog niets gezegd over de geweldige rondleiding door de Grote Kerk onder leiding van een gids die bij uitstek deskundig was op het punt van de geschiedenis van het begraven in deze kerk. Maar vanwege de beperkt beschikbare ruimte moest ik kiezen.

Sytze de Boer

BOEKBESPREKINGEN

P.A.M. van den Akker, *Het laatste bedrijf. Over waarden, handelingen en rituelen bij sterven, dood en uitvaart.* (Tilburg: IVA-Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk Beleidsonderzoek en Advies, tel. 013-4662443, 1995, 113 blz., f 30,00, ISBN 90-6835-266-0)

Dit in opdracht van de DELA geschreven rapport vermeldt, dat de wet nabestaanden niet voorschrijft om na een overlijden de hulp van een uitvaartondernemer in te roepen. Toen het taboe rond de dood nog recht overeind stond, schakelden mensen na een overlijden graag een uitvaartondernemer in. Nu nemen steeds meer mensen begrafenis of crematie in eigen hand. Het standaardpakket van Nederlands grootste naturaverzekeraar lijkt dan ook uit de tijd te zijn. Je zou een stap verder kunnen gaan. In 1937, het jaar, dat Draagt Elkanders Lasten in Eindhoven werd opgericht, moesten mensen elkaar financieel ondersteunen om de grote uitgave voor een begrafenis te kunnen betalen. Is dat nog wel van deze tijd? De gemiddelde Nederlander is nu kapitaalkrachtig genoeg om zelf zijn uitvaart te financieren. Deze vraag wordt in dit rapport niet gesteld. Wel geeft Van den Akkers antwoord op de vraag, hoe vraag en aanbod beter op elkaar afgestemd kunnen worden. Dit gebeurt op een heldere en overzichtelijke wijze. Het boekje bevat bovendien een literatuurlijst en twee bijlagen betreffende de interviews met betrokkenen. Terecht stelt de auteur, dat we tegenwoordig in een geïndividualiseerde samenleving leven. In deze maatschappij willen mensen hun bestaan naar eigen inzicht vorm geven. Dit geldt ook voor het nieuwe uitvaartritueel. De uitvaartondernemer, die na een overlijden wordt uitgenodigd, biedt echter nog steeds een standaardpakket aan. Hij voert de diensten ook veelal zelf uit. Van den Akker meent, dat de moderne uitvaartondernemer meer uitvaartbegeleider moet worden. Hij dient minder leiding te geven en meer te luisteren. Het zou dan best kunnen zijn, dat hij de uitvaart minder verzorgt, omdat nabestaanden bijvoorbeeld zelf de kist willen dragen. In dat geval is hij vooral uitvaartadviseur, door uit te leggen, hoe je een kist draagt. Het zou mijns inziens nog beter zijn, als mensen er een gewoonte van maken bij leven en welzijn eens met een uitvaartadviseur te gaan praten. Hij kan dan nog steeds uitgaan van een standaardpakket. Maar de adviseur dient wel van de thans veel uitgebreidere mogelijkheden op de hoogte te zijn. De klant kan dan zijn of haar wensen voor een uitvaart op papier zetten of aan een partner kenbaar maken. Wanneer de ideeën later wijzigen, kunnen de wensen worden gewijzigd. Maar dan ligt er in elk geval een draaiboek gereed. Als dan de uitvaart daadwerkelijk geregeld moet worden, is de kans op fouten of nalatigheid aanzienlijk verkleind. Emoties worden zo niet ge-

weerd maar op individuele wijze in ruimte en tijd gekanaliseerd. Vanuit dit gezichtspunt laat de uitvaartondernemer zich in beginsel niet zozeer betalen voor de zorg maar voor het advies. Afgezien van de niet gestelde vraag naar het nut van uitvaartverzekeringen in deze tijd hoeven bij deze publikatie weinig kritische kanttekeningen te worden geplaatst. Alleen zou het historisch juist zijn geweest bij de beschrijving van de hervorming van de dodencultuur in de zestiende eeuw niet Luther maar Calvijn te noemen. Verder wordt te weinig benadrukt, dat eeuwenlang burens en gilden de zorg voor de uitvaart in handen hadden. De familie kwam daar niet daadwerkelijk aan te pas. Voorts heeft de Franse historicus Ph. Ariès beschreven, hoe al in de negentiende eeuw niet stervenden maar nabestaanden hun stempel op de dodencultuur drukten. Tegen deze achtergrond is de huidige wens van gezinsleden en partners om zelf de uitvaart te regelen een nieuw verschijnsel. Uiteindelijk blijft het de vraag, wat de DELA met het rapport gaat doen. Voor een commerciële onderneming bestaat er een omslagpunt voor het veranderen van haar beleid. Pas indien een bepaald percentage van de markt de uitvaart op maat wil, is het financieel en sociaal verantwoord de natura-uitvaart te veranderen. Door deze opdracht te verstrekken heeft de DELA in elk geval laten zien, dat ze oog heeft voor de maatschappelijke veranderingen. Het hangt van de grootte van de behoefte aan individualisering en van de wil tot aanpassing van het aanbod af, of dit rapport al dan niet een dode letter wordt.

Wim Cappers

G. Rüsing, *Het Oude Kerkhof. Grote Monumenten in Roermond* (Roermond: Stichting Limburg Natuurlijk, 1995, VVV tel. 0475-333205, 16 blz., f 6,10).

Voor deze met kleurenfoto's geïllustreerde brochure heeft Terebinthlid Guus Rüsing een lezenswaardige en historisch correcte tekst geschreven. Hierin geeft hij een beeld van de geschiedenis van deze algemene begraafplaats. Bovendien voert hij de lezer langs interessante gedenktekens. De begraafplaats stamt uit 1785, toen Roermond onder Oostenrijks gezag viel. Vanwege de hygiëne had Jozef II een jaar eerder het begraven binnen de bebouwde kom verboden. Tegen deze achtergrond is de aanduiding "het Oude Kerkhof" overigens wat merkwaardig. Op de plaats bestond al een joodse begraafplaats. Nu telt de begraafplaats naast een oude ook een nieuwe joodse afdeling. Vanzelfsprekend werd er voor de katholieken een apart deel ingewijd. De begraafplaats heeft ook een deel voor de protestantse minderheid. Het bekende graf met de handjes uit het eind van de negentiende eeuw laat zien, hoe de liefde het verschil tussen katholiek en protestant toen al deed wegsmelten. Ten-

slotte kent de begraafplaats ook De verloore Kirkhoof voor zelfmoordenaars en drenkelingen. Voor hen was geen plaats op de kerkelijke delen.

Met dit boekje in de hand is er kortom veel interessants en moois te ontdekken. Dat geldt niet in de laatste plaats voor de vele neogothische grafmonumenten. De uitgave van dergelijke boekjes verdient kortom navolging.

Wim Cappers

RECTIFICATIE

Tijdens het redigeren van "Het ondergeschoven kindje" geschreven door Henny Siebelt zijn er helaas enkele storende fouten in het artikel terechtgekomen.

Bladzijde 53, derde alinea: "We geven voor het gemak vanwege de onbekendheid de zorg voor de dode uit handen" wordt "We geven voor het gemak vanwege de ons onbekende aan de uitvaart verbonden praktische activiteiten, de dode uit handen".

Bladzijde 54, derde alinea: "Maar vaak helpen ze de nabestaanden bij het uiten van verdriet,..." wordt "Maar vaak helpen ze de nabestaanden niet in hun problematiek van de uiting van het verdriet,..."

De redactie

OPROEP MOSCOWA

Op de gemeentelijke begraafplaats Moscowa te Arnhem bevindt zich een aantal zeer oude en vooral waardevolle delen met prachtige monumenten. De grafrechten zijn vaak nog niet verlopen. We willen voorkomen dat na bijzettingen moderne, gepolijste, marmeren stenen worden geplaatst.

Wie heeft hier ervaring mee? Wie kent begraafplaatsen die dit geregeld hebben? Tips die er toe leiden dat we de fraaiste delen op adequate wijze kunnen vrijwaren van confectie-grafwerk worden beloond met het boek Moscowa. Geschiedenis van de gemeentelijke begraafplaats in Arnhem door A.J. van Dissel.

Uw reactie naar:

Begraafplaats Moscowa, t.a.v. J.P.F. Bouma, Waterbergseweg 18, 6815 AP Arnhem, tel.: 026-4457505 (dinsdag-vrijdag), fax : 026-4457525

EXCURSIE

Londen

Van 31 mei tot en met 2 juni 1996 organiseert Vereniging de Terebinth een excursie naar Londen. Hier wordt een bezoek gebracht aan St. Paul's Cathedral, waar vele groten begraven liggen.

Highgate Cemetery staat centraal. Deze begraafplaats is in 1839 als Engelse landschapstuin buiten de bebouwde kom aangelegd. Hier kwam de Victoriaanse dodencultuur volledig tot haar recht. Op het nieuwe deel is de in 1883 gestorven grondlegger van het marxisme Karl Marx begraven. Na jaren van verwaarlozing wordt de begraafplaats thans opgeknapt. Ze zal onder begeleiding van een gids worden bekeken. Tenslotte wordt ook Brompton Cemetery bezocht. Op deze in 1840 aangelegde begraafplaats vond de voorvechtster van vrouwenrechten Emmeline Pankhurst in 1928 haar laatste rustplaats. De reis bevat ook een toer door Londen.

Data: 31 mei-2 juni 1996
 Heenreis: opstappen in Utrecht en Oosterhout en overtocht per boot vanuit Calais
 Programma: St. Paul's, Highgate en Brompton Cemetery, toer door Londen
 Terugreis: per trein via de tunnel
 Kosten: ongeveer f 300,- voor leden en f 330,- voor niet-leden
 Omvang: ongeveer vijftig personen
 Aanmelden: voor 15 december bij het Terebinthbureau, 033-4653380

AGENDA

29 okt-15 jan 1996: tentoonstelling "NieuwSterfgoed" bij Dijkema & Pater uitvaartbemiddeling, Schoolholm 3 te Groningen, 050-148940, per 10 okt, 050-3148940. Di t/m do, 10-17
 12 nov-7 febr 1996: herhaling 13-delige Teleaccursus "Begraven en begraafplaatsen" zo.av van 17.30-17.45 op TV 2. Het boek is nog te koop
 17 jan 1996: congres Doodnormaal over verdriet en rouw bij leerlingen, in de Jaarbeurs te Utrecht. Prijs f 195,-
 Informatie bij het KPC, Conferentiedienst, Postbus 482, 5201 AL Den Bosch, tel. 073-6247247, fax 073-6247294
 31 mei-2 juni 1996: reis naar Londen. Aanmelding Terebinthbureau 033-4653380
 8-15 sept 1996: Funeraire reis Wenen-Salzburg. Kosten:f 995,- p.p., St.Vrienden van het NUM, Antwoordnr 311, 7500 VB Enschede
 2-5 okt 1996: Expo van de NUVU
 26 okt-2 nov 1996: herhaling studiereis dodencultuur in Italië. Inschr. Natuur Cultuur Reizen, Postbus 800, 7550 AV Hengelo, 074-2478882